

Paulina PAJĄK 

Uniwersytet Wrocławski

paula.pajak@gmail.com

NASZĄ FILOLOGICZNĄ OJCZYZNĄ JEST ZIEMIA... JAK „AMERYKAŃSKA” KOMPARATYSTYKA WYOBRAŻA SOBIE OBYWATELSTWO?

ABSTRACT

Our Philological Home Is the Earth... How Do “American” Comparative Studies Imagine Citizenship?

In 1952, Erich Auerbach, an exile and author of a seminal comparative project, announced that *our philological home is the earth: it can no longer be the nation*. His words seem both valid and timely in the contemporary global rise of neo-nationalism, anti-democratic movements, as well as the backlash against women's and minorities' emancipation. Since its beginnings, the comparative literature has been envisioned not only as an academic discipline that studies literature beyond national borders, but also a remedy against xenophobia and intolerance. This paper presents how the contemporary comparative theories depict citizenship, one of central identities in modern multicultural societies. Adopting a postcolonial approach, I examine three projects developed within “American” Comparative Studies: Mary Louise Pratt's “comparative cultural practice”, Gayatri Spivak's “planetarism”, and Jessica Berman's “trans critical optic”.

Key words: comparative studies, citizenship, utopia, open society, civil society

I. OBYWATELE ŚWIATA?

Trudno dziś o bardziej ryzykowny termin niż „obywatele świata”. Choć, jak głosi artykuł 15 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka z 1948 roku, *każdy człowiek ma prawo do posiadania obywatelstwa i nie wolno nikogo pozbawiać samowolnie obywatelstwa ani nikomu odmawiać prawa do zmiany obywatelstwa*¹, to według raportu *Global Trends*, na całym świecie ponad 10 milionów osób to bezpaństwowcy i zagrożeni statusem apatrydy. Co trzy sekundy jakaś osoba na Ziemi musi opuścić swój dom, by ratować życie – Urząd Wysokiego Komisarza Narodów Zjednoczonych alarmuje, że liczba ludzi przymusowo przesiedlonych wzrosła do 65,6 milionów, a wśród nich jest ponad 22,5 miliona uchodźców². Podczas gdy status obywatelki/a pozostaje marzeniem dla wielu osób, pochodzących przede wszystkim z regionów globalnego Południa, w wielokulturowych społeczeństwach Północy staje się on coraz bardziej kluczowy dla przyszłości demokracji i społeczeństwa obywatelskiego. Czy w obliczu tak ogromnych różnic można zatem próbować mówić o idei obywatelstwa na świecie? Jedną z przesłanek skłaniających do pozytywnej odpowiedzi na powyższe pytanie jest konieczność znalezienia alternatywy dla kryzysu demokracji i społeczeństwa obywatelskiego, wywołanego przede wszystkim rosnącymi nierównościami ekonomicznymi konsolidowanymi przez globalizację, przepływ realnej władzy politycznej z państw narodowych do korporacji oraz zmiany rynku pracy i życia codziennego, spowodowane przez rewolucję cyfrową.

Przywoływana Powszechna Deklaracja Praw Człowieka powstała jednak w okresie podobnego kryzysu cywilizacyjnego i poczucia braku alternatyw. Nawet w latach zapaści humanitarnej, społecznej i kulturowej II wojny światowej dwaj uchodźcy intensywnie pracowali nad utopijnymi wizjami społeczeństwa otwartego i komparatystki literackiej. Karl Popper, austriacki uchodźca, który w latach 30. XX wieku uciekł z opalanego przez nazistów Wiednia aż do Nowej Zelandii, zaś po zakończeniu II wojny światowej osiadł w Wielkiej Brytanii, opisywał nazizm jako późny triumf plemiennej, spajanej wiarą w magiczne rytuały, kolektywistycznej formy życia społecznego, obdarzając ją mianem „społeczeństwa zamkniętego”³. W 1945 roku, już po przybyciu do Zjednoczonego Królestwa, Popper opublikował przełomową pracę *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, w której dowodził, że tylko społeczeństwo otwarte, kierujące się rozumem i wiedzą, może stanowić skuteczną obronę przed ideologiami totalitarnymi. W przygotowanej wiele lat później *Przedmowie do czytelnika polskiego*, filozof tak określił swoje zamierzenia związane z tą publikacją: *po pierwsze pragnąłem wykazać, że przepowiednia Marksa – o zwycięstwie socjalistycznej rewolucji – jest niepoprawna,*

¹ *Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*, UNIC Warsaw – Ośrodek Informacji ONZ, [online] http://www.unic.un.org/pl/prawa_czlowieka/dok_powszechna_deklaracja.php, 30 I 2018.

² *Global Trends: Forced Displacement in 2016*, s. 2, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, [online] <http://www.unhcr.org/5943e8a34.pdf>, 30 I 2018. Jeżeli nie podano inaczej, cytaty zamieszczone są w przekładzie autorki tekstu.

³ K. Popper, *Społeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, t. 1: *Urok Platona*, przeł. H. Krahelska, oprac. A. Chmielewski, Warszawa 1993, s. 22.

a po drugie, chciałem przedstawić odmienną i bodaj atrakcyjną alternatywę dla społeczeństwa przyszłości. Nazwałem je społeczeństwem otwartym⁴. Dla Poppera to społeczeństwo było synonimem „demokracji”, zaś decydująca miała być dla niego idea wolności politycznej, którą przeciwstawiał tyranii i dyktaturze. Zaledwie rok po publikacji książki Poppera ukazało się kluczowe dla komparatystyki dzieło Ericha Auerbacha – *Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu*. Auerbach, usunięty w 1935 roku z Uniwersytetu w Marburgu przez nazistowskie władze i zmuszony do emigracji do Stambułu, w 1952 roku w eseju zatytułowanym *Filologia literatury światowej* ogłosił: *naszą filologiczną ojczyzną jest ziemia; nie może już być nią naród*⁵. Słowa te brzmią niezwykle aktualnie w kontekście globalnego nasilenia neonacjonalistycznych i antydemokratycznych ruchów, konserwatywnej „reakcji” (*backlash*), wymierzonej w emancypację kobiet i mniejszości.

U progu XXI wieku polityczna, ekonomiczna i kulturowa globalizacja obudziła żywe zainteresowanie *Weltliteratur*, badaniami nad literaturą światową, zarysowaną w 1827 roku przez Johanna Wolfganga Goethego. Współczesne, czasem bardzo odmiennie od pierwowzoru⁶ wizje takiej literatury wiele zawdzięczają krytycznym analizom badaczy postkolonialnych, takich jak Edward Wadie Said, Gayatri Chakravorty Spivak czy Homi K. Bhabha. Zwrot globalny (*global turn*) czy też transnarodowy (*transnational turn*) sprawił, iż po 2000 roku komparatystyka zaczęła intensywnie poszukiwać nowych ram teoretycznych, często dotykając kwestii społecznych i politycznych. Teoretycy literatury światowej i badań transnarodowych formułują postulaty, które wydają się dziś równie utopijne jak wizje Poppera i Auerbacha w latach 40. i 50. XX wieku.

Sformułowania „utopijny” używam tu w rozumieniu Fredrica Jamesona, który w *Archeologiach przyszłości* ukazał utopie jako alternatywne wizje życia społecznego i politycznego, które mogą wyłonić się tylko w szczelinach spowodowanych kryzysem dotychczasowego systemu. Jameson przekonuje, iż utopia *lepiej wyraża nasz stosunek do prawdziwie politycznej przyszłości niż wszystkie bieżące programy działania, rzucające nas w wir masowych protestów i demonstracji, pozbawione jakiejkolwiek koncepcji późniejszego procesu zglobalizowanej transformacji [...]. Jej skaza formalna – czyli problem takiego przedstawienia utopijnego przełomu, by przekształcić go w praktyczno-polityczne przejście – staje się retoryczną i polityczną siłą: jesteśmy bowiem zmuszeni właśnie do koncentrowania się na samym przełomie, czyli medytacji nad tym, co niemożliwe, czego z zasady nie da się zrealizować [...], przygotowując się na kolejny etap, który jeszcze nie*

⁴ Tamże, s. 11.

⁵ E. Auerbach, *Filologia literatury światowej*, przeł. A. Szewczukowa, [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, t. 2: *Strukturalno-semiotyczne badania literackie, literaturoznawstwo porównawcze, w kręgu psychologii głębi i mitologii*, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1976, s. 214.

⁶ W utopijnym charakterze projektu Goethego Andrzej Hejmej dostrzega jednak podobieństwo do „komparatystyki ekstremalnej” Gayatri Ch. Spivak i współczesnych badań interkulturowych. Szerzej na ten temat A. Hejmej, *Komparatystyka. Studia literackie – studia kulturowe*, Kraków 2013, s. 269-278. Por. M. Skwara, *Wstęp*, [w:] *Narodowe, regionalne, kontynentalne, światowe – literatury i dyskursy o literaturach*, red. taż, Kraków 2017, s. 5-11.

nadszedł. Jameson nie utożsamia zatem utopii z uproszczonymi, populistycznymi wizjami politycznymi, ale raczej z koncepcjami, które wyprzedzają swój czas w tak znaczącym stopniu, że wydają się nierealne.

Taka utopijność często towarzyszy badaniom porównawczym, zaś komparatyści podkreślają jeszcze ten stan, określając nowatorskie elementy swoich koncepcji właśnie mianem „utopijnych”. Od swych początków komparatystyka była często formułowana nie tylko jako akademicka dyscyplina, która bada literatury, przekraczając państwowe i językowe granice, ale również jako panaceum na problemy wszystkich społeczeństw: ksenofobię, przemoc i nierówności. Niniejszy artykuł prezentuje, jak współczesne projekty komparatystyczne generują utopijne wizje obywatelstwa, wpisując je w globalne konteksty. Analiza idei obywatelstwa zostanie podjęta w perspektywie postkolonialnej – wszystkie omawiane koncepcje powstały zresztą po postkolonialnym przełomie w latach 80. ubiegłego stulecia i w znaczący sposób czerpią z dorobku studiów postkolonialnych lub też – jak w przypadku teorii Spivak – wpisują się w ich główny nurt. Na tle wyzwań i dylematów komparatystyki XXI wieku omówione zostaną trzy przełomowe projekty komparatystyczne, które powstały w obrębie „amerykańskiej” komparatystyki: komparatystyczna praktyka kulturowa Mary Louise Pratt, koncepcja planetarności Gayatri Chakravorty Spivak oraz trans krytyczna optyka (*trans critical optic*) Jessiki Berman. Celem artykułu jest zarówno ukazanie utopijnego potencjału tych koncepcji, jak i zbadanie, w jaki sposób formułują one ideę obywatelstwa.

O wyborze tych trzech koncepcji teoretycznych zdecydowano na podstawie kilku istotnych przesłanek. Pierwsza z nich ma charakter metodologiczny i etyczny: analiza pojęcia obywatelstwa, wywodzącego się z tradycji greko-romańskiej, została przeprowadzona w obrębie tekstów powstałych w ramach tej samej przestrzeni społeczno-kulturowej. Choć zarówno Berman⁸, jak i Spivak⁹ dystansują się do pojęcia „American” (amerykańskie), to jednak tak jak Pratt rozwijają swoje koncepcje w Stanach Zjednoczonych i wychodzą od zbliżonych modeli obywatelstwa. W ostatnim czasie narastają bowiem wątpliwości wobec komparatystycznych zestawień pojęć i idei pomiędzy dawnymi kolonialnymi potęgami globalnej Północy i postkolonialnymi krajami globalnego Południa. Ten ważny temat podjęła socjolożka Niharika Banerjea w wykładzie plenarnym wygłoszonym podczas Europejskiej Konferencji Badań Feministycznych w Getyndze – sytuuje ona taką komparatystykę w obrębie praktyk kolonialnych, w ramach których pozornie niewykłany „obserwator” posługuje się zachodnią siatką

⁷ F. Jameson, *Archeologie przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przeł. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Misk, Kraków 2011, s. 276.

⁸ Berman postuluje m.in., by w odniesieniu do literatury powstającej w Stanach Zjednoczonych używać określenia „*US literature*” zamiast „*American*”, z uwagi na jej transnarodowy charakter. J. Berman, *Transnational Modernisms*, [w:] *The Cambridge Companion to Transnational American Literature*, red. Y. Goyal, Cambridge 2017, s. 108.

⁹ Gayatri C. Spivak również wskazuje na nieadekwatność terminu „*American*” w odniesieniu do całej twórczości literackiej powstałej w Stanach Zjednoczonych, a zwłaszcza literatury czarnych „niewolników” i literatury migrantów, G.C. Spivak, *The Making of Americans, the Teaching of English, and the Future of Culture Studies*, „*New Literary History*” 1990, vol. 21, nr 4, s. 787.

prawno-politycznych pojęć (takich jak obywatelstwo), choć nie pozwala ona uchwycić wielu istotnych zjawisk zachodzących w krajach postkolonialnych¹⁰.

Drugim czynnikiem uzasadniającym wybór omawianych koncepcji jest historyczna specyfika Stanów Zjednoczonych. W przeciwieństwie do wielu (fasadowo) homogenicznych państw narodowych, w których poczucie przynależności do danego narodu miało przekładać się na więzi wspólnotowe, w Stanach Zjednoczonych to status obywatelski gwarantował przynależność do szerszej wspólnoty – i zarazem przez wiele lat wykluczał z niej pierwsze narody, kobiety, Afroamerykanów, imigrantów oraz osoby niezamożne. Trzecim powodem jest bezprecedensowa rola emancypacji Afroamerykanów w Stanach w zmianie koncepcji obywatelstwa. W latach 50. i 60. XX wieku postulaty ruchu praw obywatelskich, domagającego się zniesienia segregacji rasowej (zarówno zinstytucjonalizowanej, jak i *de facto*), przyczyniły się znacząco do poszerzenia definicji obywatelstwa oraz otwarcia jej na kwestie dotyczące praw człowieka i tożsamościowe – wizji obecnej na początku XXI wieku w różnych obszarach świata (również ze względu na politykę międzynarodową prowadzoną przez Stany Zjednoczone). Nie dziwi zatem, że to właśnie „amerykańska” komparatystyka szczególnie często podejmuje problematykę obywatelstwa – również w perspektywie globalnej.

Na potrzeby niniejszego artykułu przyjęto za Dorotą Pudzianowską trzy najbardziej rozpowszechnione sposoby rozumienia pojęcia obywatelstwa, obecne zarówno we współczesnej humanistyce, jak i w myśli prawnej czy politycznej¹¹. I tak, w koncepcji socjologa Thomasa Humphreya Marshalla (nawiązującej wyraźnie do rzymskiej tradycji) obywatelstwo to *przesłanka korzystania z różnych praw określonych przez dany system prawa państwowego*, a przede wszystkim *praw osobistych, politycznych i społecznych*¹². Natomiast od lat 90. XX wieku trwa renesans rozumienia *obywatelstwa jako aktywnego zaangażowania na rzecz wspólnoty politycznej* – ta wizja, której korzenie sięgają greckich polis, kształtowała się przede wszystkim we francuskiej i amerykańskiej *myśli rewolucyjnej*¹³. Pudzianowska podkreśla, że najnowsza koncepcja obywatelstwa, która wyłoniła się w XX wieku, ma charakter tożsamościowy i opiera się na poczuciu *przynależności do jakiegokolwiek wspólnoty, z którą jednostka się identyfikuje i w ramach której powstają między ludźmi więzy solidarności*¹⁴. W trzech wybranych „amerykańskich” koncepcjach komparatystycznych, poszukiwano zatem odniesień do sposobów rozumienia obywatelstwa jako statusu gwarantującego prawa, zaangażowania na rzecz społeczności oraz tożsamości wspólnotowej.

¹⁰ N. Banerjea, wykład plenarny *Liveability as a Decolonial Option through Collaborative Research and Activisms*, 10 European Feminist Research Conference „Difference, Diversity, Diffraction: Confronting Hegemonies and Disposessions”, organizowana przez European Association for Gender Research, Education and Documentation (ATGENDER) i Georg-August-University Göttingen, 14 IX 2018, [online] <https://www.uni-goettingen.de/en/access+copies+keynotes/593966.html>, 20 IX 2018.

¹¹ Szerzej na ten temat: D. Pudzianowska, *O istocie instytucji prawnej obywatelstwa*, „Studia BAS” 2016, nr 4.

¹² *Tamże*, s. 10.

¹³ *Tamże*, s. 11.

¹⁴ *Tamże*.

II. IDEA OBYWATELSTWA WE WSPÓŁCZESNYCH PROJEKTACH KOMPARATYSTYCZNYCH Z PERSPEKTYWY POSTKOLONIALNEJ

Iberystka Mary Louise Pratt bada problematykę postkolonialną, zwłaszcza w odniesieniu do Ameryki Łacińskiej. Jako przewodnicząca Modern Language Association przekonywała, że organizacja ta powinna bezpośrednio angażować się w debatę publiczną dotyczącą ważnych kwestii społecznych. W 1986 roku Pratt opublikowała esej pt. *Comparative Literature as a Cultural Practice* (Komparatystyka jako praktyka kulturowa), w którym zaprezentowała swoją wizję badań komparatystycznych – pośród innych nauk humanistycznych i społecznych miały stanowić one formę oporu wobec kultury wojny i politycznych prób zmierzających do budowania stechnicyzowanych i militarystycznych społeczeństw, które z całą pewnością będą w oczach swoich twórców funkcjonowały znacznie lepiej wtedy, gdy ich obywatele nie będą posiadali takich porównawczych umiejętności oraz samoświadomości [...]. *Literatura porównawcza dysponuje więc olbrzymim potencjałem, aby osłabić więzy etnocentryzmu krępujące współczesne społeczeństwo amerykańskie*¹⁵. W tym samym tekście Pratt krytycznie oceniła dotychczasowe próby realizacji tego potencjału, z uwagi na dominujące w komparatystyce nurty eurocentryczne i klasycystyczne, przekonując, że *niewielki postęp uczyniono w zakresie rozwijania perspektyw globalnych, mimo iż są one niezwykle potrzebne*¹⁶.

Dziesięć lat później wezwanie Pratt, by komparatystyka przyjęła globalną perspektywę, trafiło na podatny grunt. W 1995 roku Charles Bernheimer opublikował kolejny z serii raportów American Comparative Literature Association (ACLA)¹⁷, zatytułowany *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism* (Komparatystyka w epoce wielokulturowości). Jak podkreśla Dorota Kołodziejczyk, *główną nowością raportu pisanego po postkolonialnej rewolucji na niwie studiów literaturoznawczych było uznanie fundamentalnego znaczenia wielokulturowości dla otwarcia kanonów literatury na obszary do tej pory marginalizowane lub pomijane – reprezentatywność kulturowej różnorodności w komparatystyce miała być odpowiedzią na presję ze strony polityki multikulturalizmu*¹⁸. Nie dziwi zatem, że Pratt znalazła się w gronie „kontekstualistów”, wspierających Bernheimerowską ideę przemiany komparatystyki, by mogła ona odpowiadać na wyzwania epoki wielokulturowości.

W eseju *Komparatystyka literacka i globalne obywatelstwo* Pratt ukazuje, w jaki sposób *charakterystyczna [...] płynność* współczesnych badań komparatystycznych jest

¹⁵ M.L. Pratt, *Comparative Literature as a Cultural Practice*, „Profession” 1986, s. 34. Polski przekład za T. Sławek, *Literatura porównawcza: między lekturą, polityką i społeczeństwem*, „POSTSCRIPTUM” 2004-2005, nr 1-2, s. 68.

¹⁶ M.L. Pratt, *Comparative Literature...*, s. 34.

¹⁷ Od lat 60. XX w. ACLA wydaje co dekadę raporty metodologiczne o stanie komparatystyki jako dyscypliny naukowej.

¹⁸ D. Kołodziejczyk, *Wojna światów? Postkolonialny kontrapunkt w nowej komparatystyce*, „Teksty Drugie” 2014, nr 4, s. 66.

rezultatem oddziaływania trzech procesów: globalizacji, demokratyzacji i dekolonizacji¹⁹. Badaczka przedstawia swoją wizję komparatystyki jako *przestrzeni sprzyjającej w szczególności sposobowi kultywowaniu wielojęzyczności, wielogłosowości, sztuki kulturowej mediacji, głębokiego międzykulturowego porozumienia oraz prawdziwie globalnej świadomości. Cele te można osiągnąć zarówno za pomocą działań akademickich, jak i poprzez nowe formy kulturowego obywatelstwa w zglobalizowanym świecie*²⁰. Co znaczące, w dalszej części eseju Pratt szczegółowo omawia postulaty dotyczące akademii, natomiast badaczka powraca tylko raz do tytułowego *globalnego obywatelstwa*, nie wskazując jego nowych form – wydaje się, że według niej dotyczy ono *ludzi posiadających biegłą znajomość więcej niż jednego języka, jednej literatury i jednej kultury*²¹. Pratt dostrzega w owych „globalnych obywatelach/obywatelkach” osoby, które poprzez zaangażowanie na rzecz społeczności mogą poszerzyć eurocentryczną formułę komparatystyki. Komparatystka pomija jednak wieloaspektową sferę wykluczeń dotyczących ludzi dwu- czy wielokulturowych – choć od lat 80. XX wieku były one opisywane jako „hybrydyczność” czy „mimikra” w postkolonialnych analizach Homiego K. Bhabhy albo „interseksjonalność” i „dyskryminacja krzyżowa” w badaniach Kimberlé W. Crenshaw²², korzystającej z dorobku czarnego feminizmu (np. Combahee River Collective) i wychodzącej od „krzyżowania się” kategorii gender i „rasy” w procesach społecznych.

Pojawiają się zatem pytania, na ile takie „globalne obywatelstwo” jest ideą utopijną, a także czy sama wielokulturowość i/lub wielojęzyczność naprawdę zapewnia do niego dostęp. Utopijna wizja komparatystyki jako dyscypliny bez granic i hierarchii władzy powraca w eseju Pratt pod postacią metafory folwarku: *Wyobraźmy sobie, że to my, komparatyści, jesteśmy zwierzyzną w klatkach i zagrodach. Nie ma już farmera. Spędza emeryturę na Florydzie, a przed wyjazdem otworzył wszystkie furtki i bramy. Co teraz? [...] dojdzie [...] niechybnie do nietypowych krzyżówek, z których narodzą się nieznane dotąd stworzenia*²³. Niektórzy przedstawiciele nurtów postkolonialnych i postzależnościowych dostrzegli w tej pozornie idyllicznej wizji echo *Folwarku zwierzęcego* George’a Orwella – była wśród nich Gayatri Chakravorty Spivak, autorka koncepcji planetarności i jedna z kluczowych postaci studiów porównawczych. W swojej książce *Death of a Discipline* (Śmierć dyscypliny) badaczka podkreślała złowieszczy komizm metafory folwarku zastosowanej przez Pratt i przekonywała, że: *[t]ak naprawdę, farmer nie oddalił się zbyt daleko. Reakcja nasila się. Żąda się humanizmu, mrugając porozumiewawczo do Azji, żąda się uniwersalizmu, jak bardzo nie byłby on dwuznaczny, żąda się kontroli*

¹⁹ M.L. Pratt, *Komparatystyka literacka i globalne obywatelstwo*, przeł. T. Kunz, [w:] *Niewspółmierność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, red. T. Bilczewski, Kraków 2010, s. 358.

²⁰ *Tamże*, s. 362.

²¹ *Tamże*, s. 363.

²² Zob. np. K.W. Crenshaw, *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color*, [w:] *The Public Nature of Private Violence. Women and the Discovery of Abuse*, red. M. Albertson Fineman, R. Mykitiuk, New York 1994.

²³ M.L. Pratt, *Komparatystyka literacka...*, s. 357.

*jakości, wreszcie – walki z terroryzmem*²⁴. Spivak ironicznie zestawia etyczne i polityczne postulaty, ujawniając drżące w nich sprzeczności.

Przeciwstawiając się negatywnym skutkom globalizacji i neokolonializmu, Spivak rozwinęła swoją komparatystykę ekstremalną – koncepcję planetarności, którą sama określiła mianem *idei utopijnej*²⁵. W przeciwieństwie do unifikującej i ekonomicznie stratyfikującej globalizacji, planetarność zawiera się w gatunku inności, należy do innego systemu... Jeśli wyobraźmy sobie, że jesteśmy planetarnymi podmiotami bardziej niż agentami globalizacji, planetarnymi stworzeniami bardziej niż globalnymi jednostkami, zrozumiemy, że inność nie jest wywiedziona z nas. Nie jest naszą dialektyczną negacją, zawiera nas w sobie w tym samym stopniu, w jakim nas z siebie wyrzuca²⁶. Dla Spivak planetarność stanowi szansę na rzeczywisty dialog pomiędzy jednostkami należącymi do kultur globalnej Północy i globalnego Południa oraz na ocalenie planetarnej różnorodności przed ujednoliceniem globalizacji. Krytykuje ona przy tym zarówno neoliberalne mechanizmy ograniczające w krajach postkolonialnych demokratyczną kontrolę nad sektorem finansów, jak i założenie, że zachodnia epistemologia powinna odgrywać dominującą rolę w naukowym opisie świata.

Problematyka obywatelstwa (a zwłaszcza podmiotowości obywateli społeczeństw postzależnościowych) wielokrotnie powraca w krytyce i eseistyce Spivak. W serii rozmów *Strategie postkolonialne* można odnaleźć autobiograficzny kontekst podejmowania przez badaczkę tej kwestii. W rozmowie przeprowadzonej przez Angelę Ingram w Nowym Delhi, Spivak przywołuje sentencję z książki filozofa Thomasa Nagela *Mortal Questions*, stanowiącej rozliczenie z wojną w Wietnamie: *ciężkie jest brzemień obywatelstwa, zwłaszcza gdy nie jest się jakoś szczególnie patriotą*. W tym szczególnym kontekście, Spivak wyznaje: *jestem niepatriotyczną obywatelką Indii. Nigdy nie wykladałam w miejscu, w którym mogłabym czuć ten szczególny rodzaj brzemienia, o którym pisze Nagel. Pisanie jako ktoś, jako obywatelka, to poważna sprawa. Ja nigdy tego nie robiłam. Obywatelstwo to pojęcie abstrakcyjne. Ale mamy właśnie czterdziesty rok niepodległości Indii [...]. [N]iepodległość uzyskana w wyniku dekolonizacji oznaczała tak naprawdę możliwość nabycia obywatelstwa. Jakkolwiek abstrakcyjne byłoby to pojęcie, to jednak jest coś istotnego w fakcie, że ludzie, do których mówisz, mają takie same możliwości wyboru w ramach systemu politycznego, a nawet takie same możliwości, jeśli chodzi o łamanie reguł*²⁷. Widać wyraźnie, że komparatystka postrzega obywatelstwo zarówno w charakterze gwaranta praw jednostki, jak i wspólnotowej tożsamości. Zastanawia przy tym brak refleksji Spivak nad różnicą pomiędzy prawnym uzyskaniem *tych samych możliwości* a prawami obywatelskimi jednostki „*de facto*” w Indiach, w których przynależność kastowa „krzyżuje się” z kapitalistycznymi podziałami klasowymi.

²⁴ G.Ch. Spivak, *Death of a Discipline*, New York 2003, s. 21. Por. *In fact, the farmer did not go far. Today the backlash is on the rise. There is a demand for humanism, with a nod toward Asia; for universalism, however ambiguous; for quality control; to fight terrorism.*

²⁵ *Tamże*, s. 81.

²⁶ Por. *tamże*, s. 72-73. Przekład polski za: D. Kołodziejczyk, *Wojna światów?...*, s. 82.

²⁷ G.Ch. Spivak, *Strategie postkolonialne*, red. S. Harasym, przeł. A. Górny, M. Kropiwnicki, J. Majmurek, Warszawa 2011, s. 99.

Spivak wielokrotnie podkreśla swoją hybrydyczną i płynną tożsamość obywatelską *Hinduski żyjącej poza Indiami*²⁸ i – z własnego świadomego wyboru – nie-obywatelki Stanów²⁹: *[j]estem anomalią. Na tym polega cały ten międzykulturowy problem. Odkryłam też, jak bardzo jestem dwukulturowa. Ubieram się na sposób zachodni, mam tożsamość wynikającą ze statusu cudzoziemki ze stałym prawem pobytu [...]. [U]ważam, że zasłużyłam sobie na prawo do tego, by krytykować oba miejsca*³⁰ – Indie i Stany Zjednoczone. Warto przy tym zauważyć, że Spivak określa się jako „obywatelka Indii”, sytuując swoje poczucie przynależności w kraju postkolonialnym, choć jest związana ze Stanami Zjednoczonymi od prawie 60 lat – na studia w Nowym Jorku wyjechała z Indii w 1961 roku. Pojawia się tutaj również obywatelstwo jako forma zaangażowania na rzecz wspólnoty – dla Spivak jedną z form takiej postawy jest przede wszystkim rzetelna krytyka danej społeczności.

Może jednak ten szczególny status – nie obywatelki, ale raczej „cudzoziemki świata” – sprawia, że Spivak krytycznie ocenia możliwość międzykulturowego „transferu” idei i wartości demokratycznych w ramach *międzynarodowego społeczeństwa obywatelskiego* (International Civil Society): *można zaryzykować twierdzenie, że uwzględnienie kwestii [praw] kobiet w ramach zinstytucjonalizowanej przyjaźni („demokracji” – by użyć kryptonimu politycznej transformacji państwowych kapitalizmów i ich kolonii w gospodarki lenne zracjonalizowanej globalnej finansyzacji) prowadzi do [...] [m.in.] nierozważnej filantropii, raczej zapętlonej w organizacyjnych priorytetach niż skłaniającej do bezpośredniego zaangażowania, które pozwoliłoby na rozwój niehierarchicznych form porozumienia... Jak mogłaby taka amatorka-aktywistka jak ja, wieloletnia praktykantka literatury porównawczej, udzielić wsparcia nie tylko naukom społecznym, ale także dobrotliwej inżynierii społecznej, kierowanej przez kobiety do kobiet*³¹. W czasach ekonomicznych współzależności i rosnących nierówności nawet tak podstawowe pojęcia jak „demokracja” czy „prawa kobiet” mogą zostać wypaczone i użyte instrumentalnie. W cytowanym fragmencie widoczna jest krytyka finansowych instytucji neoliberalnych oraz organizacji pomocowych skierowanych do osób (zwłaszcza kobiet) z krajów postkolonialnych. W licznych polemikach Spivak uczyniła swój znak rozpoznawczy z odyskiwania głosu obywaterek/i krajów globalnego Południa. Co ciekawe, w wywodzie Spivak komparatystyczna przynależność wydaje się „szczepionką” wobec polityczno-ekonomicznych manipulacji. Jednak zdaje się ona nie dostrzegać, że również destrukcyjne mechanizmy ekonomiczne i dyskryminacyjne stosowane są również

²⁸ Tamże, s. 103.

²⁹ Tamże, s. 100.

³⁰ Tamże, s. 109.

³¹ G.Ch. Spivak, *Death...*, s. 38-39. Por. [...] *it can perhaps be advanced that inserting women into the question of institutionalized friendship („democracy” – as the code name for the political restructuring entailed by the transformation of [...] state capitalisms and their colonies to tributary economies of rationalized global financialization) is leading to [...] impatient philanthropy caught in organizational priorities rather than continuing hands-on engagements that would allow nonhierarchical understanding to develop [...]. How can an amateur activist and a longstanding student of Comparative Literature like myself supplement not only the social sciences but also benevolent social engineering by women for women?*

wobec obywateli „drugiej kategorii” w społeczeństwach zachodnich – zwłaszcza osób doświadczających dyskryminacji krzyżowej.

Warto podkreślić, że w projektach komparatystycznych Pratt i Spivak kategoria „różnicy” jest odmiennie pojmowana: u Pratt odczytywanie „różnicy” to odkrywanie wzbogacającej różnorodności, dla Spivak – to jednak przede wszystkim podróż do źródeł wykluczeń, przemocy i nierówności. Ostatniej omawianej tu koncepcji komparatystycznej – trans krytycznej optyce – udaje się z powodzeniem łączyć te, wydawałoby się, rozbieżne systemy interpretacyjne. Można w niej dostrzec elementy literatury światowej (zwłaszcza w ujęciu planetarnym), studiów postzależnościowych, interseksyjności i badań transgenderowych.

Autorka koncepcji „trans krytycznej optyki”, Jessica Berman, jest komparatystką specjalizującą się w badaniach modernizmu z perspektywy transnarodowej, feminizmu i teorii literatury, w sposób szczególny interesują ją zaś polityczne konteksty XX- i XXI-wiecznej „literatury światowej”. Już w 2008 roku Douglas Mao i Rebecca L. Walkowitz podkreślali nowatorskość jej perspektywy komparatystycznej w swoim artykule o stanie badań nad modernizmem: *Berman proponuje innowacyjne przekształcenie modelu porównawczego: zestawienie modernizmu z literaturą postkolonialną w analizie intelektualnego spotkania między Jamesem Joyce’em i Mulkiem Rajem Anandem. Berman nie wybiera pisarzy z różnych pokoleń; Irlandczyk Joyce i Hindus Anand, których ważne teksty publikowane były w latach 20. i 30., są dla niej centralnymi postaciami w modernistycznej tradycji antykolonialnej*³². Sama Berman krytycznie odniosła się do zaprezentowanej przez Mao i Walkowitz wizji nowych badań modernistycznych, w której z pola badawczego znika interseksyjność gender z wieloma innymi kategoriami i praktykami globalnej nowoczesności³³, przede wszystkim z uwagi na zmarginalizowanie problematyki płci społeczno-kulturowej i seksualności.

Od 2014 roku Berman opublikowała cykl artykułów, w których przedstawia swoją koncepcję nowej komparatystyki, nazwaną przez nią „trans krytyczną optyką” (*trans critical optic*)³⁴. Nawiązując do tytułowego pytania słynnego eseju Kwamego Anthony’ego Appiaha, *Czy Post- w Postmodernizmie jest Post- w Postkolonializmie?*, Berman zwraca uwagę na „transgresyjną moc” prefiksu „trans” w przekraczaniu zarówno dyscyplin (transdyscyplinarne), jak i badaniu różnych rodzajów tekstów (transmedialne). Ta wielopoziomowa transgresja może stawiać wyzwanie różnym kategoriom tożsamości, od narodowości (transnarodowe), po płeć kulturową/gender (transpłciowe/ transgenderowe). Dystansując się do możliwości powiązania prefiksu „trans” z jedną tylko

³² D. Mao, R.L. Walkowitz, *Nowe studia modernistyczne*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2014, nr 24, s. 104. Berman poświęciła również kilka prac badawczych brytyjskiej modernistce Virginii Woolf.

³³ J. Berman, *Practicing Transnational Feminist Recovery Today*, „Feminist Modernist Studies” 2018, vol. 1, nr 1-2, s. 13. Por. *The intersection of gender with the multiple other positions and practices of global modernity disappears*.

³⁴ Por. też, *A Transnational Critical Optic, Now*, „College Literature” 2017, vol. 44, nr 4, s. 475-482; też, *Is the Trans in Transnational the Trans in Transgender?*, „Modernism/Modernity” 2017, vol. 24, nr 2, s. 217-244; też, *Practicing...*, s. 9-21.

kategorią tożsamości, Berman podkreśla, że ujęcie „trans” *może oddziaływać na różne sposoby, by destabilizować i przerywać zarówno dyskursy narodowościowe, jak te związane z płcią kulturową, a przez to uwidaczniać komparatystyczne energie literatury modernistycznej*³⁵. Berman przekonuje, że trans krytyczna optyka, w podobny sposób jak trans krytyka systemu opartego na płci biologicznej i społeczno-kulturowej, może pozwolić na analizę tekstów poza „tradycją narodową”, a zatem na wieloaspektowe badanie komparatystyczne tekstów w relacji do tych pochodzących z innych kultur. Z drugiej zaś strony, takie podejście pozwala pokazać kluczowość takich kategorii jak ucieleśnienie (*embodiment*) czy gender w badaniach nad literaturą światową, transnarodowym czy nawet planetarnym modernizmem³⁶. Warto zauważyć, że postulaty ujęte po raz pierwszy przez Berman w całościowy system pojawiały się już wcześniej w praktyce krytycznej – w ten nurt wpisują się m.in. prace Jane Marcus dotyczące kategorii rasy w modernizmie, transmedialne ujęcia Mieke Bal czy *Transgresje* Marii Janion.

W trans krytycznej optyce Berman szczególną wagę przywiązuje się do kategorii obywatelstwa. Badaczka dostrzega wewnątrz społeczeństw procesy lustrzane do tych zachodzących w globalnej neokolonizacji. Podobnie do Spivak, Berman łączy „planetarne” relacje literackie z problemami społeczeństw postkolonialnych – trans pozycja krytyczna postulowana przez Berman przywodzi na myśl znaną formułę Spivak: *pomyśleć o tym, to już dokonać transgresji*³⁷. Berman podkreśla, że „trans” *przekracza nie tylko granice tożsamości, ale także jednocześnie uwypukla i stanowi wyzwanie dla ich geograficznego determinizmu, prymatu zachodniego postrzegania jaźni osobowej (selfhood), obywatelstwa, sądownictwa, a także globalnych politycznych i ekonomicznych reżimów, które budowane są dzięki tej supremacji. Jeśli kwestia tego, kto liczy się jako obywatel z pozycją umożliwiającą żądanie zadośćuczynienia, jest kluczowa dla jakiegokolwiek współczesnego wysiłku dla globalnej demokratycznej sprawiedliwości, to stworzenie parytetu w zakresie dostępu i uczestnictwa oznacza zmierzenie się ze sposobami, w jakie globalne ekonomiczne, społeczne i polityczne porozumienia definiują poszczególne (normatywne) podmioty jako obywateli i wykluczają innych*³⁸. Obywatelstwo dla Berman to zatem gwarant praw jednostki obecnie w pełni dostępny jedynie osobom uprzywilejowanym, zaangażowanie na rzecz społeczności, ze świadomością wykluczeń i nierówności w niej występujących, oraz wreszcie kategoria tożsamości, która spajając społeczność, sytuuje ludzi jej pozbawionych poza systemem wsparcia.

³⁵ Taż, *Trans-*, State of the Discipline – ACLA, 2014, [online], <https://stateofthedisipline.acla.org/entry/trans>, 30 I 2018.

³⁶ Taż, *Is the Trans in Transnational...*

³⁷ G.Ch. Spivak, *Death...*, s. 73.

³⁸ J. Berman, *Is the Trans in Transnational...* Por. *Thus the “trans” not only crosses over borders of identity but also highlights and challenges their geographical determinism, the primacy of a Western view of selfhood, citizenship, and jurisdiction, and the global political and economic regimes that emerge from that primacy. If the question of who counts as a citizen with standing to make a claim for redress is essential to any contemporary effort towards global democratic justice, then creating parity of access and participation means confronting the ways that global economic, social, and political arrangements define particular (normative) subjects as citizens and exclude others.*

Ta świadomość wykluczeń związanych z tożsamościami wspólnotowymi wyrasta u Berman z zainteresowania badaniami transgenderowymi. Komparatystka zauważa, że teksty transgenderowe często obracają się wokół tematyki niemożności, niestabilności, a czasem także nielegalności dostępnych trans tożsamości oraz związanego z nimi zagrożenia wykluczeniem czy błędnym rozpoznaniem (*misrecognition*). Dotykają one bowiem zarówno doświadczeń, w których rozdźwięk pomiędzy płcią biologiczną i psychiczną jest przyczyną cierpienia, swobodnie przekraczających granice płci, jak i tych uznających płeć i jej granice za społeczne konstrukty. Badaczka łączy problem narracyjnej kreacji autobiograficznej z brakiem pozycji obywatelki/a w systemie kolonialnym. Stąd też podejście „trans” wykracza dla niej poza krytykę literacką, praktykę czy też sposób odczytywania tekstów, ciał czy jednostek, pozostających poza systemami obywatelstwa.

PODSUMOWANIE

Trzy omówione w artykule projekty komparatystyczne, choć powstały w obrębie tej samej kultury społeczno-politycznej, w odmienny sposób formułują ideę obywatelstwa. Komparatystyczna praktyka kulturowa Mary Louise Pratt rysuje neokosmopolityczną wizję „globalnego obywatelstwa”, przynależnego ludziom wielojęzycznym i wielokulturowym, zaangażowanym w budowę społeczeństwa obywatelskiego, zagrożonego technicyzacją i/lub militaryzacją. Komparatystka nie dostrzega przy tym sfery wykluczeń i dyskryminacji mogącej towarzyszyć takim tożsamościom. W koncepcji planetarności Gayatri Chakravorty Spivak można dostrzec wszystkie trzy sposoby rozumienia obywatelstwa, od statusu gwarantującego prawa, poprzez postawę zaangażowania na rzecz społeczności po tożsamość wspólnotową. Jej własne tożsamościowe rozdarcie pomiędzy Indianami a Stanami Zjednoczonymi owocuje wieloaspektową krytyką działań obu tych państw wobec obywateli. Podobnie jak projekt Spivak, trans krytyczna optyka Jesiki Berman operuje trzema sposobami rozumienia obywatelstwa. Prowadzone przez nią badania nad transnarodowymi sieciami i modernistycznymi wspólnotami wydają się najpełniej spośród wymienionych koncepcji uwzględniać intersekcyjne zależności. Trans krytyczne pytanie – *Kto na świecie liczy się jako obywatel/ka?*³⁹ – jest przecież kluczowe dla przyszłości społeczeństwa otwartego, dopiero poszukiwanie odpowiedzi na nie może pozwolić na powstanie zapewne utopijnych (na ten moment) sposobów zmniejszania globalnych obszarów wykluczeń i nierówności.

Choć z oczywistych względów trudno byłoby obecnie traktować komparatystykę jako panaceum na globalne problemy, to (pozornie) utopijne wizje jej teoretyków mogą okazać się kluczowe dla powstawania, odradzania się i przetrwania różnorodnych form społeczeństwa obywatelskiego na całym świecie. Badania intersekcyjne wydają się szczególnie obiecujące w poszukiwaniu nowych rozwiązań w tym zakresie: dzięki świadomości wieloaspektowych wykluczeń można podejmować próby dalszego poszerzania i dostosowywania koncepcji obywatelstwa tak, by uwzględniały one

³⁹ *Tamże*.

społeczno-polityczną specyfikę danego regionu. Zdaniem Tadeusza Sławka istnieje istotne podobieństwo pomiędzy tworzeniem pluralistycznych komparatystycznych modeli i budowaniem społeczeństwa obywatelskiego⁴⁰. Wielogłosowa opowieść nowej komparatystyki dotyczy kwestii kluczowych dla współczesnych społeczeństw, w których rozpoznanie różnicy zbyt często prowadzi do przemocy i wykluczenia, zamiast do poszerzania wspólnej przestrzeni, umożliwiającej różnorodnym obywatelom angażowanie się na rzecz lokalnych i globalnych społeczności.

BIBLIOGRAFIA

- Auerbach E., *Filologia literatury światowej*, przeł. A. Szewczukowa, [w:] *Współczesna teoria badań literackich za granicą. Antologia*, t. 2: *Strukturalno-semiotyczne badania literackie, literaturoznawstwo porównawcze, w kręgu psychologii głębi i mitologii*, oprac. H. Markiewicz, Kraków 1976.
- Banerjee N., wykład plenarny *Liveability as a Decolonial Option through Collaborative Research and Activisms*, 10 European Feminist Research Conference „Difference, Diversity, Diffraction: Confronting Hegemonies and Disposessions”, organizowana przez European Association for Gender Research, Education and Documentation (ATGENDER) i Georg-August-University Göttingen, 14 IX 2018, [online] <https://www.uni-goettingen.de/en/access+copies+keynotes/593966.html>.
- Berman J., *A Transnational Critical Optic, Now*, „College Literature” 2017, vol. 44, nr 4, <https://doi.org/10.1353/lit.2017.0026>.
- Berman J., *Is the Trans in Transnational the Trans in Transgender?*, „Modernism/Modernity” 2017, vol. 24, nr 2, <http://dx.doi.org/10.1353/mod.2017.0019>.
- Berman J., *Practicing Transnational Feminist Recovery Today*, „Feminist Modernist Studies” 2018, vol. 1, nr 1-2, <https://doi.org/10.1080/24692921.2017.1382968>.
- Berman J., *Trans-*, State of the Discipline – ACLA, 2014, [online] <https://stateofthedisipline.acla.org/entry/trans>.
- Berman J., *Transnational Modernisms*, [w:] *The Cambridge Companion to Transnational American Literature*, red. Y. Goyal, Cambridge 2017.
- Crenshaw K.W., *Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color*, [w:] *The Public Nature of Private Violence. Women and the Discovery of Abuse*, red. M. Albertson Fineman, R. Mykitiuk, New York 1994.
- Global Trends: Forced Displacement in 2016*, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, [online] <http://www.unhcr.org/5943e8a34.pdf>.
- Hejmej A., *Komparatystyka. Studia literackie – Studia kulturowe*, Kraków 2013.
- Jameson F., *Archeologie przyszłości. Pragnienie zwane utopią i inne fantazje naukowe*, przeł. M. Płaza, M. Frankiewicz, A. Miszk, Kraków 2011.
- Kołodziejczyk D., *Wojna światów? Postkolonialny kontrapunkt w nowej komparatystyce*, „Teksty Drugie” 2014, nr 4.

⁴⁰ T. Sławek, *Literatura porównawcza...*, s. 67.

- Mao D., Walkowitz R.L., *Nowe studia modernistyczne*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Literacka” 2014, nr 24, <http://dx.doi.org/10.14746/pspsl.2014.24.6>.
- Popper K., *Spółczesność otwarta i jej wrogowie*, t. 1: *Urok Platona*, przeł. H. Krahelska, oprac. A. Chmielewski, Warszawa 1993.
- Powszechna Deklaracja Praw Człowieka*, UNIC Warsaw – Ośrodek Informacji ONZ, [online] http://www.unic.un.org.pl/prawa_czlowieka/dok_powszechna_deklaracja.php.
- Pratt M.L., *Comparative Literature as a Cultural Practice*, „Profession” 1986.
- Pratt M.L., *Komparatystyka literacka i globalne obywatelstwo*, przeł. T. Kunz, [w:] *Niewspółczesność. Perspektywy nowoczesnej komparatystyki. Antologia*, red. T. Bilczewski, Kraków 2010.
- Pudzianowska D., *O istocie instytucji prawnej obywatelstwa*, „Studia BAS” 2016, nr 4.
- Skwara M., *Wstęp*, [w:] *Narodowe, regionalne, kontynentalne, światowe – literatury i dyskursy o literaturach*, red. też, Kraków 2017.
- Sławek T., *Literatura porównawcza: między lekturą, polityką i społeczeństwem*, „POSTSCRIPTUM” 2004-2005, nr 1-2.
- Spivak G.Ch., *Death of a Discipline*, New York 2003.
- Spivak G.Ch., *The Making of Americans, the Teaching of English, and the Future of Culture Studies*, „New Literary History” 1990, vol. 21, nr 4, <http://dx.doi.org/10.2307/469185>.
- Spivak G.Ch., *Strategie postkolonialne*, red. S. Harasym, przeł. A. Górny, M. Kropiwnicki, J. Majmurek, Warszawa 2011.

Paulina PAJĄK – pracuje w Instytucie Filologii Angielskiej Uniwersytetu Wrocławskiego, ukończyła filologię angielską i psychologię stosowaną na Uniwersytecie Jagiellońskim. Jej zainteresowania naukowe obejmują problematykę literatury modernistycznej i jej recepcji, komparatystykę literacką oraz studia nad pamięcią. Opublikowała artykuły m.in. w *Virginia Woolf and Heritage* (2017), „Anglica Wratislaviensia” (2018) i „Woolf Studies Annual” (2018). Obecnie wraz z Jeanne Dubino i Catherine Hollis przygotowuje *The Edinburgh Companion to Virginia Woolf and Contemporary Global Literature*.